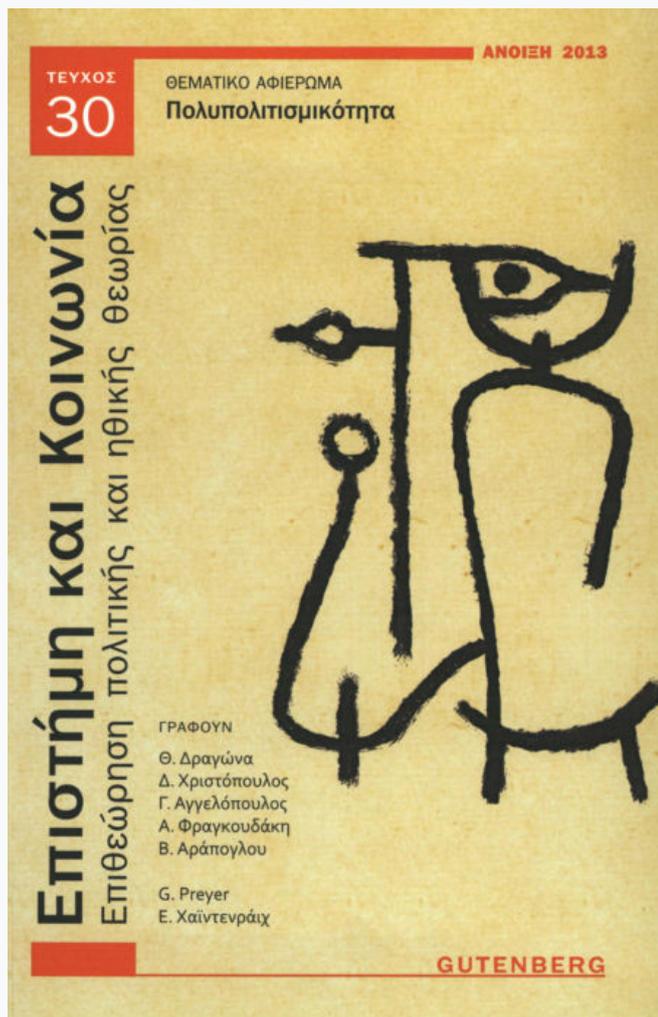

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 30 (2013)

Πολυπολιτισμικότητα

Ταξίδια της θεωρίας στις πόλεις: ποικιλότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και αστική μεταβολή

Βασίλης Αράπογλου

doi: [10.12681/sas.646](https://doi.org/10.12681/sas.646)

Copyright © 2015, Βασίλης Αράπογλου

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αράπογλου Β. (2015). Ταξίδια της θεωρίας στις πόλεις: ποικιλότητα, κοινωνική δικαιοσύνη και αστική μεταβολή. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 30, 151-185. <https://doi.org/10.12681/sas.646>

Βασίλης Αράπογλου*

ΤΑΞΙΔΙΑ ΤΗΣ ΘΕΩΡΙΑΣ ΣΤΙΣ ΠΟΛΕΙΣ:
ΠΟΙΚΙΛΟΤΗΤΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ
ΚΑΙ ΑΣΤΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

Στο άρθρο αυτό γίνεται μια σύντομη επισκόπηση της διαμόρφωσης των αφομοιωτικών, πολιτικο-οικονομικών και κριτικών πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων που συνδέουν την ποικιλότητα με το αίτημα για κοινωνική δικαιοσύνη στις ΗΠΑ και την Ευρώπη. Η ιστορική επισκόπηση επικεντρώνεται στις διαδρομές που ακολούθησαν οι έννοιες του 'ξένου' και του 'δικαιώματος στην πόλη' και αναδεικνύει τις διαδικασίες μετάδοσης της γνώσης, οι οποίες συχνά αγνοούνται στις συζητήσεις για τις πόλεις-παραδείγματα. Στη συνέχεια, το άρθρο επισημαίνει το πώς οι πόλεις της Μεσογείου και, ειδικότερα, η Αθήνα μπορούν να συμβάλουν στη διαμόρφωση μιας σχεσιακής αντίληψης της ποικιλότητας που θα προάγει τον μετασχηματισμό της πόλης.

* Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης <arapou@uoc.gr>. Το κείμενο αυτό εμπλουτίζει τις θέσεις που έχουν διατυπωθεί στην εισαγωγή μιας ειδικής έκδοσης για την ποικιλότητα, στο περιοδικό *European Urban and Regional Studies*: βλ. Αραπόγλου (2012).

1. *Εισαγωγή: από τη θεωρία στις σύγχρονες αστικές πολιτικές*

ΜΟΙΑΖΕΙ θεωρητικά παρωχημένο και πολιτικά άκαιρο το να ασχοληθεί κάποιος με τη συζήτηση για την ποικιλότητα όταν γύρω μας εξαπλώνονται ραγδαία τα κρούσματα ρατσιστικής βίας και η ακροδεξιά ρητορεία βρίσκει απήχηση στο δημόσιο ακροατήριο. Κι αυτό γιατί η εξάπλωση της βίας φαίνεται ότι αχρηστεύει τα θεωρητικά σχήματα και τα ιδεολογικά ρεύματα που υποστήριξαν τις πολυπολιτισμικές πολιτικές. Η έκρηξη της βίας θα μπορούσε να προσθέσει ένα ακόμη επιχείρημα σε όσους υποστηρίζουν ότι η ιδέα της πολυπολιτισμικότητας απέτυχε. Στην περίπτωση όμως αυτή η βία θα είχε πετύχει τον σκοπό της. Κατά έναν παράδοξο τρόπο, η θανάτωση της ιδέας της πολυπολιτισμικότητας θα αποτελούσε το συμβολικό ισοδύναμο της φυσικής απόπειρας εξολόθρευσης του ξένου. Επιπλέον, με τη διακοπή της συζήτησης θα εξαφανίζονταν και οι όποιες επιστημολογικές ή ιδεολογικές διαφορές στην εννοιολόγηση της ποικιλότητας —το αποκορύφωμα της διαδικασίας καταστροφής της σκέψης. Μιας διαδικασίας καταστροφής που θα είχε όμως αφηγηρία την ασφυκτική λογική του νεοφιλελεύθερου μονόδρομου.

Στον αντίποδα, θα μπορούσε κάποιος να ακολουθήσει τη ζωτική διαδικασία των συνδέσεων, τα ταξίδια της σκέψης. Αν στην επικράτηση της βίας και στην απουσία νοήματος συμβάλλει η κατάρρευση των ιδανικών που προσανατολίζουν την κοινωνική δράση, τότε τα ταξίδια της σκέψης στην αναζήτηση νέων ιδανικών είναι σήμερα περισσότερο απαραίτητα από ποτέ. Τα θεωρητικά ταξίδια θα μπορούσαν να αγγίξουν εκείνη τη χορδή του δημόσιου αισθήματος για την αποκατάσταση του δικαίου που φαίνεται να έχει τραυματιστεί. Από πρακτική πολιτική άποψη, επίσης, θα μπορούσαν να ανοίξουν διαδρομές εναλλακτικές ως προς αυτές που ακολουθεί η μετάδοση του νεοφιλελεύθερου δόγματος.

Η ποικιλότητα είναι ένα ισχυρό και, ωστόσο, αφηρημένο ιδανικό για την αστική ανάπτυξη και τον σχεδιασμό, όπως φαίνεται καλύτερα στα κλασικά κείμενα της Iris Marion Young (1990,

2002, 2006) σχετικά με τη μη καταπιεστική πόλη και την παγκόσμια δικαιοσύνη. Δεν αποτελεί πρωτοτυπία το γεγονός ότι η Young αναζήτησε το δημοκρατικό πολιτικό ιδεώδες στην αντιπαράθεση πόλης-κοινότητας, αποτελεί όμως σημαντική θεωρητική συμβολή το ότι, με αφετηρία την αναγνώριση της 'αναφομοίωτης ετερότητας' στη ζωή της πόλης, η ίδια η πολιτική θεμελιώνεται στο έργο της ως 'σχέση μεταξύ ξένων'. Σχολιάζοντας το έργο της Young, η Fainstein (2005) επισήμανε ότι το ζήτημα της ποικιλότητας πρέπει να εγγράφεται σε μια αναζήτηση για τη 'δίκαιη πόλη' που θα συνδέει την πολιτισμική ανάλυση με την πολιτική οικονομία.

Σε πολλές ευρωπαϊκές χώρες οι πολιτικές για την προώθηση της ποικιλότητας εμφανίστηκαν ως λύση στον κίνδυνο της γκετοποίησης, παρότι συχνά τα εμπειρικά δεδομένα δεν επιβεβαίωναν τη δημόσια ανησυχία για την αύξηση του κοινωνικού διαχωρισμού και την απομόνωση των μεταναστών από τον υπόλοιπο πληθυσμό. Η αύξηση της εθνικής και κοινωνικής ανάμειξης στις γειτονιές θεωρήθηκε ως το κύριο μέσο για την ένταξη των μειονοτικών ομάδων και την υποδοχή των νέων μεταναστών. Οι πολιτικές των ευρωπαϊκών χωρών στηρίχθηκαν σε μεγάλο βαθμό στη λογική παλαιότερων αμερικανικών προσπαθειών για την αντιμετώπιση του χωρικού διαχωρισμού που έδιναν προτεραιότητα στη 'μετακίνηση ανθρώπων' έναντι της 'μετακίνησης πόρων'. Ουσιαστικά, δηλαδή, οι πολιτικές αυτές δεν είχαν αναδιανεμητικό στόχο και περιεχόμενο. Η διασπορά των μειονοτήτων μέσω προγραμμάτων κινητικότητας και μεταστέγασης, η κατανομή κοινωνικών κατοικιών σε διαφορετικής προέλευσης μεταναστευτικές ομάδες με βάση ποσοστώσεις και η ανάμειξη της ιδιόκτητης, ενοικιαζόμενης και επιδοτούμενης κατοικίας, είχαν περιορισμένη επιτυχία, δεδομένου ότι δεν αντιμετώπισαν τις διαρθρωτικές πηγές της ανισότητας.¹

Η πολιτική πεποίθηση ότι η προώθηση των μικτών γειτονιών είναι πανάκεια για την κοινωνική συνοχή θα πρέπει να αντιμετωπίζεται με προσοχή, δεδομένου ότι οι πορείες ένταξης εξαρ-

1. Για κριτική για πολλές ευρωπαϊκές πόλεις, βλ. Bolt 2009.

τώνται τόσο από τη μεταβαλλόμενη δημογραφία της μετανάστευσης όσο και από τις θεσμικές αντιδράσεις και τις στάσεις του πληθυσμού της κοινωνίας υποδοχής. Επιπλέον, η πεποίθηση αυτή παραβλέπει τον κοινό τόπο στην αστική κοινωνιολογία ότι οι συγκεντρώσεις ευπαθών πληθυσμιακών ομάδων λειτουργούν ως ασπίδα προστασίας έναντι ενός εχθρικού περιβάλλοντος και θεσμικών εκδηλώσεων του ρατσισμού.

Από τη μια πλευρά, η δημόσια ανησυχία για τη γκετοποίηση, την ασφάλεια, τις εθνοτικές και θρησκευτικές συγκρούσεις και την αύξηση της εγκληματικότητας βρήκαν έκφραση στη στροφή από τις 'πολυπολιτισμικές' σε 'αφομοιωτικές' - 'κοινοτικές' παρεμβάσεις.²

Από την άλλη πλευρά, διαπιστώνεται η διόγκωση της φιλολογίας γύρω από τον πολλαπλασιασμό των διεθνικών κοινωνικών χώρων και αποκτούν έρεισμα οι προτάσεις για αλλαγές στις μεταναστευτικές πολιτικές με τη διευκόλυνση της άσκησης της ιδιότητας του πολίτη σε πολλαπλές γεωγραφικές κλίμακες (Castles 2005, Faist 2009, Leitner & Erkamp 2006, Sassen 2005). Ο λόγος για την 'ποικιλότητα' σε πολλές ευρωπαϊκές πόλεις αντικατέστησε τον λόγο της 'πολυπολιτισμικότητας' και σηματοδότησε μια θεωρητική και πολιτική ρευστότητα (Vertovec & Wessendorf 2010). Η ποικιλότητα άλλοτε συνδέεται με μια φιλελεύθερη και εξατομικευμένη πολυπολιτισμική προσέγγιση που απορρίπτει τη συλλογική έκφραση της διαφορετικότητας και αναθέτει τη διαχείρισή της σε ειδικούς θεσμούς (Faist 2009, Vertovec & Wessendorf 2010) και άλλοτε συγκαλύπτει την επαναφορά αφομοιωτικών αντιλήψεων (Back et al. 2002). Ταυτόχρονα, όμως, η σύγχρονη έρευνα αμφισβητεί τη γενικευμένη υποχώρηση της πολυπολιτισμικότητας στις πόλεις και διερευνά τις επιπτώσεις του πειραματισμού με νέες ιδέες και πολιτικές που προάγουν τον διαπολιτισμικό διάλογο. Παραμένει βασικό ερώτημα της έρευνας και της πολιτικής ποια είναι τα διορθωτικά μέτρα που θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν τις αδυναμίες των παλαιότερων πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων (όπως είναι

2. Για μια διεθνή συζήτηση, βλ. Vertovec & Wessendorf 2010.

η πραγματοποίηση των πολιτισμικών ταυτοτήτων και η εδραίωση εθνοτικών ή θρησκευτικών ελίτ), χωρίς να υπονομεύσουν πολύτιμες μορφές συμμετοχής και συλλογικής πολιτισμικής έκφρασης.

Στο κείμενο αυτό αντιπαρά τίθεται η θεωρητικοποίηση της σύγχρονης αθηναϊκής εμπειρίας με σημαντικές σχολές και κείμενα ιδιαίτερης επιρροής στις αστικές σπουδές. Αντί να ανατρέξουμε σε ένα άκαμπτο πλαίσιο, επιχειρείται ο φωτισμός του τρόπου με τον οποίο οι ιδέες της ποικιλότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης επαναδιατυπώνονται κάθε φορά που μεταφέρονται σε διαφορετικά πλαίσια.

Οι διαφορετικές αναπαραστάσεις και εννοιολογήσεις της ποικιλότητας είναι στενά συνδεδεμένες με τις διαφορετικές θεωρίες για τον αστικό τρόπο ζωής. Ανεξάρτητα από τις μεταξύ τους διαφορές, όλες οι θεωρίες συμφωνούν στο ότι η ποικιλότητα αποτελεί το ιδιαίτερο συστατικό της αστικής κουλτούρας. Ωστόσο, η επικράτηση 'πόλεων παραδειγμάτων' στη συγκριτική έρευνα οδηγεί συχνά σε ανιστόρητες γενικεύσεις για τους παράγοντες που καθιστούν την ποικιλότητα βασικό γνώρισμα της αστικής ζωής. Η πρόταση του Said (1983, 1994), ότι οι θεωρίες και οι σχολές της σκέψης ταξιδεύουν όπως και οι άνθρωποι, θα μπορούσε να διευκολύνει την καταγραφή των διαδρομών με τις οποίες οι θεωρίες για την ποικιλότητα μετασχηματίζονται ταξιδεύοντας από πόλη σε πόλη. Δεν θα ήταν παράδοξο να γίνει ένας παραλληλισμός της μετανάστευσης των ανθρώπων, της προέλευσης και της εγκατάστασή τους σε νέες περιοχές με το ταξίδι των ιδεών που αφορούν ακριβώς τις διεργασίες και τις επιπτώσεις της ανθρώπινης μετανάστευσης στην αστική ζωή.

Ένας ικανοποιητικός απολογισμός της θεωρητικής μετάδοσης θα ήταν αδύνατος εδώ· αξίζει ωστόσο να τονιστούν ορισμένες από τις βασικές πτυχές του. Παρουσιάζονται, πρώτον, οι κοινές πηγές που υπάρχουν σε σημαντικά κείμενα της αστικής θεωρίας οι οποίες, συχνά, δεν δηλώνονται ρητά στην προσπάθεια να προβληθούν τα χαρακτηριστικά μιας πόλης που την καθιστούν θεωρητικό υπόδειγμα. Για παράδειγμα, η εξέλιξη ιδιαίτερων αφομοιωτικών και πολυπολιτισμικών προσεγγίσεων σε πόλεις όπως το Σικάγο ή το Λος Άντζελες δεν μπορεί να αποδοθεί με ακρί-

βεια, χωρίς να αναφερθεί πως η γαλλική και η γερμανική κοινωνιολογική παράδοση προσαρμόστηκαν στο αμερικανικό πλαίσιο. Δεύτερον, παρουσιάζεται ο μετασχηματισμός των μοντέλων της 'αστικής οικολογίας' και της 'διπλής πόλης' στις ΗΠΑ και την Ευρώπη για να τεκμηριωθεί ότι η κριτική στις κυρίαρχες αναπαραστάσεις της ποικιλότητας αποτελεί ζωτικό μέρος της παραγωγής της γνώσης για την αστική ζωή. Τρίτον, σκιαγραφούνται σημαντικές διαδρομές των πολυταξιδεμένων εννοιών του 'ξένου' και του 'δικαιώματος στην πόλη' προκειμένου να αναδειχθεί πώς η θεωρητικοποίηση των ανισοτήτων και των μορφών αλληλεγγύης στην καθημερινή ζωή των μεσογειακών πόλεων έχει συμβάλει στη σχεσιακή κατανόηση της εμπειρίας της μετανάστευσης και στον διεθνή προβληματισμό για το περιεχόμενο της δίκαιης πόλης.

2. Θεωρίες για την ποικιλότητα στις πόλεις των ΗΠΑ

Σικάγο: το χωνευτήρι και το δικαίωμα στην αναφομοίωτη ετερότητα

Η ποικιλότητα στα ιδρυτικά κείμενα της σχολής του Σικάγου δεν αντιμετωπίζεται ως ζήτημα κοινωνικής αδικίας αλλά, αντ' αυτού, σχετίζεται με το ζήτημα της κοινωνικής αποδιοργάνωσης και του κοινωνικού ελέγχου υπό την επιρροή της ευρωπαϊκής κοινωνιολογικής παράδοσης και κυρίως του έργου του Simmel και του Durkheim.

Δύο ισχυρές μεταφορές παραπέμπουν συχνά στο έργο του Robert Park. Η πρώτη είναι η μεταφορά της 'πόλη-μωσαϊκό', σύμφωνα με την οποία η ποικιλότητα σε μητροπολιτικό επίπεδο είναι αποτέλεσμα των διαδικασιών του οικιστικού διαχωρισμού. Το συνολικό μοτίβο της ποικιλότητας συντίθεται από ξεχωριστές ψηφίδες και 'μικρούς κόσμους' που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους. Επιπλέον, στις αρχικές εξηγήσεις των Park και Burgess επικράτησε ο οικολογικός ντετερμινισμός και διαδικασίες όπως η εισβολή, η διαδοχή και ο ανταγωνισμός χρησιμοποιήθηκαν για να περιγράψουν πώς οι μεταναστευτικές πα-

ροικίες, τα γκέτο και η 'μαύρη ζώνη' διαμόρφωσαν το ομόκεντρο μοντέλο ανάπτυξης της μητρόπολης (Park, Burgess & McKenzie 1925).

Ο Park χρησιμοποιεί επίσης τη μεταφορά του 'χωνευτηρίου' για να προτείνει ότι η αφομοίωση ήταν το αντίδοτο στον διαχωρισμό. Αν και η μεταφορά του 'χωνευτηρίου' έχει συχνά παρανοηθεί στις κριτικές που του ασκήθηκαν, ο Park δεν ταύτιζε την κοινωνική οργάνωση με την ομοιογένεια. Για αυτόν, η αφομοίωση ήταν μια διαδικασία συγκρότησης ενός 'εταιρικού χαρακτήρα', ο οποίος θα μπορούσε να συμβάλει στην κοινωνική αλληλεγγύη και στην ενότητα του κράτους (Park 1914, 1921, 1938). Κατ' αυτόν τον τρόπο νοούμενη, η αφομοίωση απηχεί την έννοια της οργανικής αλληλεγγύη και της συλλογικής συνείδησης στο έργο του Durkheim.

Σύμφωνα με τον Park, η αφομοίωση προσέφερε τη λύση στις αντιφάσεις της μητροπολιτικής ζωής που διαπίστωσε ο Simmel. Ήταν ένας τρόπος επανένταξης του 'περιθωριακού', του ξένου ο οποίος περιπλανιέται στους διαφορετικούς κόσμους της πόλης χωρίς δέσμευση στην ηθική οργάνωσή τους (Park 1914, 1928). Στα μεταγενέστερα γραπτά του, ο Park παρουσίασε τις θέσεις του για μια περιεκτική κοινωνία, στην οποία η κουλτούρα και η επικοινωνία παρέχουν τα μέσα για μετατροπή των συγκρούσεων σε δημόσια άμιλλα, για την αναγνώριση και την ενίσχυση της κοινωνικής συνείδησης μεταξύ των επιμέρους συνιστωσών της κοινωνίας (Park 1938). Ωστόσο, αποδίδοντας έναν 'ηθικά' ανώτερο ρόλο στην κουλτούρα που καλείται να ρυθμίσει τις 'φυσικές' σχέσεις ανταγωνισμού, ο Park αποκλίνει από την κριτική αντίληψη του Simmel για τον αλλοτριωτικό χαρακτήρα της κουλτούρας του χρήματος.

Είναι επίσης κοινός τόπος ότι η σχολή του Σικάγου δεν έδωσε επαρκή έμφαση στην πολιτική οικονομία και ότι ορισμένες από τις εφαρμογές της σε πολιτικές στέγασης στις ΗΠΑ είχαν αρνητικές συνέπειες για τον διαχωρισμό. Η επέκταση της έρευνας του διαχωρισμού σε περισσότερες πόλεις των ΗΠΑ, εκτός από το Σικάγο, και η αναγνώριση της διεθνικής διάστασης της μετανάστευσης οδήγησαν στην αναθεώρηση της θεω-

ρίας της χωρικής αφομοίωσης. Σε νεότερες επεξεργασίες, μπορούμε να διακρίνουμε το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης, το οποίο συνίσταται στην καταπολέμηση των διακρίσεων που παρεμποδίζουν την κοινωνική κινητικότητα των εθνοτικών και φυλετικών μειονοτήτων και στην αναγνώριση των διεθνικών δεσμών των μεταναστών που διευκολύνουν την κοινωνική τους ένταξη (π.χ. Portes & Zhou 1993, Massey & Denton 1993, Alba et al. 1999, Gans 2007).

Περισσότερα από εξήντα χρόνια χωρίζουν τα κυριότερα κείμενα της σχολής του Σικάγου από τα πρώτα κείμενα της Iris Marion Young, που γράφτηκαν στην ίδια πόλη, και για τη συγγραφή των οποίων εμπνεύστηκε από την κοινωνική ετερογένεια των αστικών τοπίων και των δημόσιων χώρων. Η Young (1996) υπογράμμισε ότι η ένταση του οικιστικού διαχωρισμού οφείλεται στο ότι αναπαράγει ένα σύστημα κοινωνικών προνομίων μέσω της οικονομικής εκμετάλλευσης και πληθώρας μορφών κοινωνικής και πολιτικής καταπίεσης (σεξιστικής, ετεροσεξιστικής, ξενοφοβικής, ρατσιστικής). Θεωρούσε ότι η κοινωνική δικαιοσύνη προκύπτει ως ανάγκη από την αλληλεξάρτηση ετερογενών δρώντων και το άνοιγμα της κοινότητας. Το πρότυπο της κοινωνικής δικαιοσύνης που πρότεινε θεμελιώνεται στην αναγνώριση, αφενός, της 'αναφομοιώτης ετερότητας' και, αφετέρου, των συνεπειών που έχουν οι πράξεις ενός υποκειμένου στους άλλους. Η συμμετοχή στους δημόσιους θεσμούς είναι το μέσο με το οποίο αξιολογούνται οι συνέπειες της δράσης επιμέρους φορέων ή ατόμων και λαμβάνονται επανορθωτικά ή προληπτικά μέτρα. Η 'διαφοροποιημένη αλληλεγγύη' ως μέσο αντιμετώπισης του διαχωρισμού συνεπάγεται τη δυνατότητα σχεδιασμού και υλοποίησης δράσεων που προλαμβάνουν ή επανορθώνουν τη συστηματική μετατροπή της διαφοράς (στη συγκεκριμένη περίπτωση: της ιδιαιτερότητας ενός τύπου) σε κοινωνική μειονεξία. Η διαφοροποιημένη αλληλεγγύη μπορεί να είναι ένας τρόπος διεκδίκησης αλλά και ένας τρόπος θεσμικής οργάνωσης είτε θετικών δράσεων είτε αναδιανεμητικών πολιτικών.

Νέα Υόρκη: η πολιτική οικονομία της ποικιλότητας-δικαίωμα στην κεντρικότητα

Το δεύτερο σημείο καμπής στις θεωρίες της σχέσης μεταξύ της ποικιλότητας και της ανισότητας μπορεί να αποδοθεί στην άρθρωση της 'παγκόσμιας' και της 'διπλής' πόλης υπό την οπτική της πολιτικής οικονομίας. Η Νέα Υόρκη και, παράλληλα, το Λονδίνο έγιναν το μοντέλο για την ανάλυση των κοινωνικών επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης που αποτυπώνονται στο σχήμα της κοινωνικής πόλωσης. Η σχέση 'κέντρου-περιφέρειας' αποτέλεσε τη βασική μεταφορά γύρω από την οποία οργανώθηκαν τα επιχειρήματα για την αύξηση του κοινωνικού διαχωρισμού στις παγκόσμιες πόλεις (Friedmann & Wolff 1982, Sassen 1991, Mollenkopf & Castells 1991, Fainstein, Gordon & Harloe 1993). Κατά την ανάπτυξη των παγκόσμιων πόλεων, η περιφέρεια του παγκόσμιου καπιταλισμού μεταφέρεται μέσα στα ίδια τα μητροπολιτικά κέντρα του.

Αναγνωρίζοντας την πολυπλοκότητα των διαδικασιών της αστικής ανάπτυξης, οι Mollenkopf & Castells (1991: 407) υποστήριξαν ότι η πόλωση στην πραγματικότητα δημιουργεί

όχι δύο πόλεις, αλλά τρεις: δύο συγκεκριμένους χώρους για τον μητροπολιτικό παράδεισο και την κόλαση στο κέντρο της πόλης και οπουδήποτε αλλού τη στρωματοποιημένη διαφοροποίηση του αστικού και περιαστικού χώρου.

Ο 'έξευγενισμός' προσέλκυσε την προσοχή τους ως μια διαδικασία διαχωρισμού που αντιστρέφει την υπάρχουσα κατοχή του κοινωνικού χώρου. Η όξυνση των κοινωνικών εντάσεων σε 'έξευγενιζόμενες' περιοχές ήταν πάντα στο επίκεντρο των πολιτικο-οικονομικών (Smith 1996, Harvey 1993) και κριτικών πολιτισμικών προσεγγίσεων (Zukin 1987). Ωστόσο, το μοντέλο της 'διπλής πόλης' δεν μπορεί να αποτυπώσει τη ρευστότητα των σύγχρονων συνθηκών.

Σταδιακά, η Sassen (1996, 2005) υπογράμμισε στα έργα της ότι η δυναμική των μεταναστευτικών κοινοτήτων μπορεί να αναζωογονήσει εγκαταλειμμένους εμπορικούς και οικιστικούς χώρους και να προσφέρει οργανωτικό εφελθτήριο για τη συμμετοχή

και την αναγνώρισή τους τόσο εντός όσο και εκτός του πυρήνα της πόλης. Υπ' αυτή την έννοια, η 'παρουσία' της περιφέρειας στο κέντρο γίνεται μια μορφή αντίστασης στην εξουσία των εταιρειών και ένα όχημα για την αλλαγή (Sassen 2005).

Μια τέτοια διαδικασία, επισημαίνει ο Merrifield (2011), επαναλαμβάνει τη θέση του Lefebvre ότι στην παγκοσμιοποιημένη οικονομία το δικαίωμα στην πόλη γίνεται δικαίωμα στην κεντρικότητα. Ο Merrifield όμως θεωρεί ότι η διεκδίκηση της 'κεντρικότητας' καθίσταται παρωχημένη στρατηγική καθώς το ίδιο το κεφάλαιο απέκτησε πολυκεντρική στρατηγική και ο κατακερματισμός της πόλης προχωρεί τάχιστα και επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει το δικαίωμα στην πόλη ως δυνατότητα 'συνάντησης' και όχι ως διεκδίκηση της κεντρικότητας. Αναζητώντας μια σχεσιακή αντίληψη του χώρου, θεωρεί ότι τη στιγμή της συνάντησης διαμορφώνεται μια 'συγγένεια' από την αυθόρμητη συνάρθρωση ετερογενών στοιχείων που εκτείνονται πέρα από την επικράτεια μιας πόλης.

Γράφοντας από τη Νέα Υόρκη για το δικαίωμα στην πόλη, ο Harvey (2003) επανήλθε στο κλασικό έργο του, του 1973, για την κοινωνική δικαιοσύνη και το συνέδεσε με τη δυνατότητα αλλαγής των αστικών συνθηκών διαβίωσης. Παρότι ο Harvey (1992, 1993) αναγνώρισε τη συμβολή της Young στην ανάδειξη διαφορετικών μορφών αδικίας, επέμεινε στην προτεραιότητα της οικονομικής εκμετάλλευσης έναντι των πολιτιστικών μορφών καταπίεσης και πρότεινε ότι η αλληλεγγύη μεταξύ ετερογενών ομάδων μπορεί να χτιστεί μέσω της αναγνώρισης των ταξικών σχέσεων στις οποίες εμπλέκονται.

Σε μια πιο συνθετική προσέγγιση, ο Peter Marcuse (2009a, 2009b) διέβλεψε τη δυνατότητα συγκρότησης συμμαχιών για το δικαίωμα στην πόλη ανάμεσα στους αποστερημένους και στους αλλοτριωμένους κατοίκους της. Κατ' αυτόν, η στρατηγική του αστικού μετασχηματισμού θα πρέπει να βασίζεται, αφενός, στην πολιτικοποίηση της δυσφορίας που γεννούν οι κρίσεις και, αφετέρου, στη σταδιακή απελευθέρωση επιμέρους τομέων της οικονομίας που αφορούν τις καθημερινές ανάγκες όλων των κατοίκων από τη λογική του κέρδους.

Λος Άντζελες: η ποικιλότητα στη μεταμητρόπολη-δικαίωμα στην κοσμόπολη

Την ίδια περίπου περίοδο, η συζήτηση για το αν το Λος Άντζελες αποτελεί μια 'παραδειγματική πόλη' έφερε στο προσκήνιο το πώς η πολιτισμική ετερογένεια και η οικονομική ανισότητα συνδυάζονται και δημιουργούν νέα κατακερματισμένα αστικά τοπία (βλ. Dear 2002, Soja 2000, Waldinger & Bozorgmehr 1996). Η αναδιάρθρωση και ο κατακερματισμός αποτέλεσαν προσφιλή θέματα αυτής της βιβλιογραφίας και με υποδειγματικό τρόπο βρήκαν έκφραση στο έργο του Soja (2000) για τις δύο όψεις της μεταμοντέρνας μητρόπολης. Από τη μία, η πόλη αναπτύσσεται 'από μέσα προς τα έξω', καθώς τα προάστια γίνονται συμπαγή και δημιουργούνται περιαστικοί οικισμοί και, από την άλλη, η πόλη στρέφεται 'από έξω προς τα μέσα', καθώς το κέντρο ελκύει στη ζώνη του ό,τι κάποτε βρισκονταν 'αλλού'. Στην προσέγγιση του Soja, ο κατακερματισμός δεν ταυτίζεται με την πόλωση και η εξήγηση της ανισότητας δεν συρρικνώνεται σε εθνοτικές διαφορές. Η μεταμοντέρνα μητρόπολη περιλαμβάνει εξευγενισμένες περιοχές, γκέτο των μαύρων και μεσοστρωματικά προάστια, αλλά και περιαστικές κοινότητες, εθνοτικά προάστια και ισπανόφωνες γειτονιές.³

Αντλώντας από τον Lefebvre, τον Foucault και τον Said η κριτική πολυπολιτισμικότητα της 'σχολής του Λος Άντζελες' συνέβαλε στην ανάδειξη της σημασίας των 'ενδιάμεσων χώρων' για την ανάκτηση της ταυτότητας των περιθωριοποιημένων πληθυσμών. Επιπλέον, η ισπανόφωνη παράδοση, η γειτνίαση και η ανάπτυξη διατοπικών συνδέσεων με το Μεξικό έδωσαν ιδιαίτερο χρώμα στις διεκδικήσεις των κινημάτων της πόλης όπως καταγράφεται στη 'μαγική αστικότητα' του Davis (2000), στη 'μετασυνοριακή πόλη' των Dear & Leclerc (2003), στη 'διεθνική αστικότητα' του Smith (2001) ή στην 'κοσμόπολη' της Sandercock (1998).

3. Για επεξήγηση των όρων και των αστικών μορφών που αναφέρονται εδώ, βλ. Knox & Pinch 2009, ιδίως το γλωσσάρι και τα κεφάλαια 4, 8, 9, 14.

Στην πιο πρόσφατη απόπειρά του να διευκρινίσει το περιεχόμενο της χωρικής αδικίας, ο Soja (2010) παραθέτει δίπλα στην άνιση οικονομική ανάπτυξη, τις χωρικές διακρίσεις στην κατανομή των πόρων, τον θεσμικό ρατσισμό της αμερικάνικης πολεοδομίας, τη οριοθέτηση των εκλογικών περιφερειών σε βάρος της εκπροσώπησης των μειονοτήτων. Συζητώντας εναλλακτικές στρατηγικές για τη χωρική δικαιοσύνη παρουσιάζει παραδείγματα επιτυχών διεκδικήσεων που είχαν άμεσο αντίκτυπο στη ζωή των κατοίκων της μητρόπολης, με πιο χαρακτηριστικό το 'Σωματείο των Επιβατών Λεωφορείων', μια οργάνωση μεταναστών που κατάφερε να ανατρέψει την υλοποίηση ενός δαπανηρού προαστιακού συστήματος μεταφορών αντιπροτείνοντας ένα ευέλικτο δίκτυο λεωφορείων για τις εργατικές συνοικίες στο κέντρο της πόλης. Για τον Soja (2010), όπως για τη Young (1996) και τη Sandercock (1998), η μητροπολιτική περιφέρεια αποτελεί το προσφορότερο επίπεδο πολιτικής δράσης για την αποκατάσταση της κοινωνικής δικαιοσύνης επειδή διευκολύνει τη σύνθεση διαφορετικών διεκδικήσεων, την αναδιανομή πόρων μεταξύ περιοχών και την ενίσχυση των δημόσιων φορέων στη λήψη αποφάσεων έναντι τόσο των πολιτικών δυνάμεων της νεοφιλεύθερης παγκοσμιοποίησης όσο και των τοπικών ιδιωτικών συμφερόντων.

3. Θεωρίες για την ποικιλότητα στις πόλεις της Βόρειας και της Κεντρικής Ευρώπης

Παρίσι: δικαίωμα στην πόλη-έργο

Ακόμη και η πιο σύντομη παρουσίαση της επιρροής της γαλλικής κριτικής σχέψης στη μελέτη της μετανάστευσης στον αστικό χώρο θα απαιτούσε από μόνη της την έκταση ενός άρθρου. Θα περιοριστούμε σε μια αναφορά στον Henri Lefebvre, επειδή το έργο του αποτελεί θεωρητικό κόμβο τόσο για τις πολιτικο-οικονομικές όσο και για τις σχεσιακές προσεγγίσεις της ποικιλότητας. Η πολυεπίπεδη θεωρητική και πολιτική σημα-

σία της έννοιας του δικαιώματος στην πόλη μπορεί να γίνει καλύτερα κατανοητή όταν εντάσσεται στο συνολικό έργο του Lefebvre. Ταξιδεύοντας ο ίδιος στην Καλιφόρνια, στη Νέα Υόρκη, στη Λατινική Αμερική και στη Μεσόγειο αξιοποίησε τις διαφορετικές εμπειρίες των πόλεων στα γραπτά του και επηρέασε τους συνομιλητές του αφήνοντας στους τόπους που επισκέφθηκε τα ίχνη της σκέψης του.

Κατά την ιστορική αφήγηση του Lefebvre (1995, 2003) η πόλη, στην πορεία της εκβιομηχάνισης, μετατρέπεται από έργο-δημιουργία σε προϊόν-εμπόρευμα. Η εμπορευματοποίηση της πόλης βρίσκεται σε αντίθεση με τη χρήση και τη νοηματοδότησή της από τους κατοίκους. Το σημαντικότερο όμως είναι ότι η εμπορευματοποίηση παραπέμπει σε μια διαδικασία όπου οι ίδιοι οι κάτοικοι έχουν αποκοπεί από τη διαδικασία παραγωγής του χώρου και παραμένουν παγιδευμένοι σε αλλοτριωμένους χώρους κατανάλωσης. Ειδικά, το κατοικείν συρρικνώνεται στη δημόσια παροχή φτηνής τυποποιημένης στέγης (στα εργατικά προάστια) και στην εμπορική προώθηση της ιδιόκτητης κατοικίας (στα μεσοαστικά προάστια). Η άρση της αλλοτρίωσης παραπέμπει σε μια διευρυμένη έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης που περιλαμβάνει συμμετοχικές και μετασχηματιστικές πρακτικές. Η διευρυμένη έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης προσφέρει τη δυνατότητα συγκρότησης συμμαχιών μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων που, όπως προαναφέραμε, προτείνει για παράδειγμα ο Marcuse από τη Νέα Υόρκη. Ο Lefebvre, όμως, έβλεπε στην εργατική τάξη τον κατεξοχήν φορέα της αλλαγής υποβαθμίζοντας, αρχικά, τη σημασία της μετανάστευσης και των εθνοπολιτισμικών διαφορών για το δικαίωμα στην πόλη.

Στο έργο του Lefebvre (1971, 2003), ο οικιστικός διαχωρισμός είναι ιστορικό αποτέλεσμα της καταστροφής της πόλης-έργο. Στην γραφειοκρατική κοινωνία της κατευθυνόμενης κατανάλωσης, η χωροταξία και η πολεοδομία αναπαράγουν την πόλωση ανάμεσα στο κέντρο και στην κατακερματισμένη περιφέρεια. Η επιρροή του Lefebvre στη θεωρία της 'παγκόσμιας πόλης', που προαναφέρθηκε, είναι προφανής. Το κέντρο αποδί-

δεται στην αστική τάξη και στο κεφάλαιο, ενώ τα προάστια κατακερματίζονται για να στεγάσουν σε διακριτούς χώρους επιμέρους κοινωνικές ομάδες ανάλογα με την καταναλωτική τους δυνατότητα. Με τον τρόπο αυτόν η ποικιλότητα καταστέλλεται και στη μητρόπολη εμφανίζονται απομονωμένες κοινότητες και εθνοτικές παροικίες.

Ο Lefebvre οραματίστηκε την αστική ενότητα, αλλά αναγνώρισε ότι η επιδίωξή της προσκρούει στον ανταγωνισμό μεταξύ φυλών και εθνοτήτων και στην αδυναμία επιμέρους κοινοτήτων να επιδείξουν ανοχή και συμβιβασμό (Lefebvre 2004). Συχνά έθετε ερωτήματα για την οργάνωση νέων χωρο-κοινωνικών σχέσεων χωρίς να δίνει απαντήσεις: πώς θα μπορούσε να προσδιοριστεί μια νέα κεντρικότητα; πώς οι 'εκτός των πυλών' θα επιστρέψουν στην πόλη; είναι δυνατή μια 'μετακινούμενη κεντρικότητα';

Η συνεχής παραγωγή της διαφοράς αποτελεί για τον Lefebvre φιλοσοφικό και πολιτικό διακύβευμα. Στην πρώτη περίοδο της σκέψης του, η γνήσια αστικότητα, η ουσιαστική κοινωνία της πόλης είναι μια κοινωνία συνεχούς κατασκευής της ετερότητας. Πολιτικά, η διαφοροποίηση είναι αποτέλεσμα της διάπαλης του δυνητικού και του υπάρχοντος, της φαντασίας και της καθημερινής ρουτίνας. Πρακτικές οικειοποίησης του χώρου και μορφές αυτοδιαχείρισης αποτελούν τα σχήματα που μπορούν να προωθήσουν τη διαφοροποίηση σε αντιπαλότητα με τον κλειστό ομοιογενή κόσμο της καθεστηκυίας τάξης. Ο ρόλος των πολεοδόμων και των σχεδιαστών μπορεί να είναι ενισχυτικός της φαντασίας, της αυτοοργάνωσης και του πειραματισμού. Αυτό είναι το προσφιλέθιμο θέμα που επανειλημμένα εξεργάζεται η προαναφερθείσα 'σχολή του Λος Άντζελες'. Ο Lefebvre, ήδη από τη δεκαετία του 1960, διέβλεψε πώς διαπλέκονται η ιδεολογία της κατανάλωσης, της συνοχής και της συμμετοχής. Επισήμανε τα όρια των αναδιανεμητικών πολιτικών και τους κινδύνους η συμμετοχή να εξελιχθεί σε πολιτική χειραγώγηση.

Στα τελευταία του κείμενα για τη δημοκρατία (Lefebvre 2003 [1990]), πρότεινε ένα σύνολο δικαιωμάτων που θα μπορούσαν να συμπληρώσουν το δικαίωμα στην πόλη δίνοντας ουσια-

στική και τυπική υπόσταση στη νέα ιδιότητα του πολίτη: δικαίωμα στη πληροφόρηση, στην κουλτούρα, στην ταυτότητα και στη διαφορά, στην αυτοδιαχείριση και στις δημόσιες υπηρεσίες. Ισχυρίστηκε πως η νέα ιδιότητα του πολίτη θα έπρεπε να είναι ευέλικτη ως προς τον τρόπο που απονέμεται και να αναγνωρίζει πολλαπλές μορφές του ανήκειν, όχι μόνο πέραν του έθνους αλλά και αυτής ακόμα της κατοικίας. Η νέα ιδιότητα του πολίτη ενέπνευσε αρκετούς θεωρητικούς να προτείνουν σχήματα συμμετοχής σε πολλαπλά επίπεδα λήψης αποφάσεων (τοπικό, περιφερειακό, εθνικό, υπερεθνικό), να απεμπλέξουν την τυπική αναγνώρισή της από την κατοικία, να δώσουν έμφαση στον ρόλο των 'κοινών' πόρων και αγαθών (Amin 2010, Merrifield 2011, Gilbert & Dikec 2008).

Συνοψίζοντας, το δικαίωμα στην πόλη δεν αφορά μόνο την τυπική ιδιότητα του πολίτη ούτε απλά τη θεσμική κατοχύρωση επιμέρους δικαιωμάτων. Μια τέτοια περιοριστική ανάγνωση έχει προωθηθεί από διεθνείς οργανισμούς που αποπολιτικοποίησαν και διαστρέβλωσαν την έννοια (Merrifield 2011, Mayer 2009). Αφαιρώντας το μετασχηματιστικό περιεχόμενο από το δικαίωμα στη πόλη, η κοινωνική δικαιοσύνη παραμένει κενή ρητορική.

Λονδίνο: από την κριτική πολυπολιτισμικότητα στην 'υπερποικιλότητα'

Καθώς το Λονδίνο μετασχηματίστηκε σε παγκόσμια πόλη, προέκυψαν τρεις διακριτές θεωρητικές προοπτικές που εξετάζουν τη σχέση μεταξύ της ποικιλότητας και της ανισότητας. Η πρώτη είναι μια κριτική πολυπολιτισμική προσέγγιση που διαμορφώθηκε με την εμφάνιση των βρετανικών πολιτισμικών σπουδών κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Η δεύτερη είναι μια πολιτικο-οικονομική ανάλυση των ανισοτήτων στις αγορές εργασίας και κατοικίας, η οποία προσφέρει πλούσιο εμπειρικό υλικό για τη συζήτηση της πόλωσης στις παγκόσμιες πόλεις. Η τρίτη είναι επικεντρωμένη στο θέμα της 'υπερποικιλότητας' και στις προκλήσεις για την κατανόηση του χώρου με σχεσιακούς όρους. Και οι τρεις προοπτικές αναδείχθηκαν ως μια θεω-

ρητική απάντηση σε εθνοτικές και κοινωνικές εντάσεις και συνδέονται με μια ευρύτερη συζήτηση της ιδιότητας του πολίτη και των αδυναμιών των μεταναστευτικών και των αστικών πολιτικών στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Οι ρίζες της κριτικής πολυπολιτισμικής προσέγγισης μπορούν να ανιχνευθούν στο Μπέρμιγχαμ και στο Κέντρο Σύγχρονων Πολιτισμικών Μελετών (CCCS) (Keith 2009). Ενώ πολλά από τα έργα του Stuart Hall και των συνεργατών του είχαν γοιμοποιηθεί στην πνευματική ατμόσφαιρα του CCCS, η πρωτότυπη έρευνα σχετικά με τις νεανικές υποκοουλτούρες και τη ρατσιστική αστυνόμευση αφορούσε περιοχές στο Ανατολικό Λονδίνο (Hall & Jefferson 1993, Hall et al. 1978). Εντάσσοντας τις εμπειρίες της φυλετικοποίησης της κοινωνικής μειονεξίας σε μια ευρύτερη κριτική του καπιταλισμού, οι μελέτες του CCCS βρίσκονται στον αντίποδα της αμερικανικής προβληματικής για την αστική αποδιοργάνωση. Μεταγενέστερες εργασίες για το Λονδίνο (π.χ. Hall 2006, Massey 2007, Keith 2005, Back 1997, Gilroy 2006) υπογράμμισαν την παράδοση συμβίωση της πολυπολιτισμικότητας και του ρατσισμού, τις εντάσεις μεταξύ του καταναλωτικού κοσμοπολιτισμού των ελίτ και του λαϊκού κοσμοπολιτισμού των μεταναστών.

Η αρχική θέση της Sassen (1991) σχετικά με την κοινωνική πύλωση στο Λονδίνο έχει αμφισβητηθεί από μεταγενέστερες έρευνες. Ο Hamnett (1996) τόνισε τη σημασία του κράτους πρόνοιας στην άμβλυνση των επιπτώσεων της οικονομικής αναδιάρθρωσης και υποστήριξε ότι η κοινωνική διαστρωμάτωση στο Λονδίνο χαρακτηρίζεται από την ανάπτυξη των μεσαίων στρωμάτων. Ωστόσο, η χαλαρή διαχείριση των μεταναστευτικών ροών και η απορρύθμιση της αγοράς εργασίας δημιούργησαν πολλαπλές ανισότητες μεταξύ των μεταναστών και της εργατικής τάξης (Wills et al. 2010). Επιπλέον η ρητορεία για τις μικτές κοινότητες στιγματίσει τις εργατικές περιοχές και προσέφερε πολιτικό άλλοθι για την προώθηση του 'εξευγενισμού' (Davidson & Lees 2010, Lees 2008). Ευρύτερες όμως συμμαχίες με κοινό στόχο τη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης στο Λονδίνο, όπως η οργάνωση 'London Citizens' και η εκστρατεία 'Stangers into

Citizens', κατάφεραν να συμπεριλάβουν διαφορετικές θρησκευτικές και εθνοτικές κοινότητες (Wills et al. 2010).

Η αναγνώριση της διεθνικής διάστασης της σύγχρονης μετανάστευσης τόνισε τη χωρική πολυπλοκότητα που σχετίζεται με την υπερποικιλότητα (Vertovec 2007). Η νέα κοινωνική γεωγραφία του Λονδίνου δεν ταιριάζει στα μοντέλα της χωρικής πόλωσης ή του κατακερματισμού. Επίσης, δεν είναι σύμφωνη με τον κυρίαρχο λόγο για τις 'παράλληλες ζωές' γηγενών-μεταναστών. Χαρακτηριστικό στοιχείο στη χωρική έκφραση της υπερποικιλότητας είναι η επικάλυψη των διαφορετικών κοινοτήτων όσον αφορά την εθνότητα, το φύλο, τη θρησκεία, την υπηκοότητα, την απασχόληση και τη στέγαση. Επιπλέον, η έννοια της διεθνικότητας σηματοδοτεί μια στροφή προς τη σχεσιακή και αγωνιστική κατανόηση του αστικού χώρου που συμπυκνώνεται σε μεταφορές όπως 'σημείο συνάντησης' ή 'αρένα' (Amin 2006, Massey 2007). Όπως χαρακτηριστικά σχολίασε η Doreen Massey για το μέλλον του Λονδίνου:

Ο αστικός χώρος είναι σχεσιακός, όχι απλώς ένα μωσαϊκό παράθεσης διαφορών. Αυτός ο τόπος, όπως και πολλοί άλλοι τόποι, πρέπει να κατανοηθεί όχι ως απλή ποικιλότητα, αλλά ως τόπος συνάντησης συνωθούμενων, δυνητικά αντικρουόμενων τροχιών (Massey 2007: 89).

Με έκδηλη ανησυχία για τη διάχυση της ρατσιστικής βίας, την πολιτική χειραγώγηση των ξενοφοβικών συναισθημάτων και την παλινόρθωση ενός πνεύματος μισανθρωπίας, ο Amin (2002, 2010a, 2010b) άσκησε κριτική στις πολιτικές 'κοινωνικής συνοχής' και συνέδεσε τις διαπολιτισμικές πολιτικές με το ηθικό πρότυπο της 'καλής πόλης'. Επανεξετάζοντας το έργο του Simmel και του Lefebvre υποστήριξε ότι οι πολιτικές συνύπαρξης αναφέρονται σε πολλαπλά δικαιώματα και υπευθυνότητες. Ισχυρίστηκε ότι θεμέλιο των πολιτικών πρέπει να είναι η αναγνώριση ίσων δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε όλους τους κατοίκους μιας πόλης χωρίς περιορισμούς ιθαγένειας, εντοπιότητας ή ακόμη και χρόνου διαμονής. Ιδιαίτερη βαρύτητα απέδωσε στις κοινωνικές υποδομές που είναι απαραίτητες για την κα-

θολική κάλυψη βασικών αναγκών, στη φροντίδα των ‘κοινών αγαθών’ και στις τεχνολογίες που διευκολύνουν την υπερτοπική επικοινωνία και διαμορφώνουν ένα κοινό αίσθημα ανήκειν —το συλλογικό ασυνείδητο της πόλης.

*Βερολίνο: ο ξένος στη μοντέρνα
και στην πολυπολιτισμική μητρόπολη*

Η ιστορία του Βερολίνου προσφέρει μια εμβληματική —αν και, κατά την άνοδο του φασισμού, τραγική— απεικόνιση του πώς οι εμπειρίες και η κουλτούρα διαφορετικών πληθυσμών αξιοποιούνται στον ευρύτερο πολιτικο-οικονομικό μετασχηματισμό του αστικού περιβάλλοντος. Σημαντικές στιγμές της ιστορίας της πόλης έχουν δώσει αφορμή για θεωρητικοποιήσεις της ποικιλότητας οι οποίες, στη συνέχεια, μεταφέρθηκαν και αναδιατυπώθηκαν σε διαφορετικά γεωγραφικά πλαίσια. Γόνιμη παραμένει ως σήμερα η συζήτηση του Simmel για τον ‘ξένο’ στο μητροπολιτικό περιβάλλον.

Κατά τον Simmel (1950), ο ξένος δεν είναι ο περιπλανώμενος ‘που σήμερα έρχεται και αύριο φεύγει’ αλλά ‘εκείνος που σήμερα έρχεται και αύριο μένει’. Επιπλέον, η ‘ένταξη’ του ξένου σε μια ομάδα είναι το μέσο για να στοχαστούν τα μέλη της τις υπάρχουσες συνήθειες με ‘αντικειμενικό’ τρόπο, επιτρέπει τη ‘διαμεσολάβηση’ μεταξύ διαφορετικών θέσεων και ενισχύει την κατανόηση του τι είναι ‘οικείο’ σε αντιπαραβολή με ό,τι εμφανίζεται ως ανοίκειο. Έτσι, οι πολυπολιτισμικές πολιτικές μπορούν να αναγνωρίσουν, καλύτερα από ό,τι οι πολιτικές της αφομοίωσης ή της ενσωμάτωσης, την εγγενή παρουσία της ‘ξενότητας’ σε οποιαδήποτε συλλογική οργάνωση και να αποτρέψουν τους κινδύνους από την εξιδανίκευση της κοινότητας.

Η έννοια του ‘ξένου’ ταξίδεψε μέχρι την άλλη πλευρά του Ατλαντικού, μέσω των Robert Park και Louis Wirth. Ωστόσο, οι πρώτες μεταγραφές της έννοιας στις ΗΠΑ συνέδεσαν τον ‘ξένο’ με την περιθωριοποίηση και την ανομία. Αντίθετα, στην ανάλυση της Young (1996, 2003) η ένταση που, κατά τον Simmel (1950), αποκαλύπτει η παρουσία του ξένου, ανάμεσα στο

‘καθολικό’ - ‘κοινό’ και στη ‘μοναδικότητα της σχέσης’, μετατράπηκε σε αφετηρία για τη συνεχή αναθεώρηση των αρχών της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η ιδιαίτερη πολιτιστική κληρονομιά, ο κοσμοπολιτικός ακτιβισμός, η αυτοδιοικητική δημοκρατική παράδοση και η εθνοτική ετερογένεια του Βερολίνου προτάθηκαν ως άξονες για μια εναλλακτική στρατηγική ανάπτυξής του, μετά την πολιτική ενοποίηση της Γερμανίας, σε αντιπαράθεση με τα οράματα της κεντρικής εξουσίας για τον μετασχηματισμό του σε παγκόσμια πόλη (Latham 2006). Οι πρωτοβουλίες της αυτοδιοίκησης για την αντιμετώπιση του ρατσισμού και την πρόωθηση της ένταξης των μεταναστών, καθώς και οι διεκδικήσεις των τούρκων μεταναστών στο Βερολίνο ήταν καθοριστικές για την ανάπτυξη των επιχειρημάτων σχετικά με τις μορφές της ‘μετα-εθνικής’ ιδιότητας του πολίτη και της πολυπολιτισμικότητας (π.χ. Soysal 1994, Vertovec 1996).

4. Θεωρίες για την ποικιλότητα στις πόλεις της Μεσογείου

Αναγνωρίζοντας την ποικιλομορφία της Μεσογείου, τα ρευστά εξωτερικά όριά της και τις περίπλοκες σχέσεις μεταξύ των υποδιαιρέσεων της, μια σειρά από στοχαστές συνέβαλαν στην πρόωθηση μιας κριτικής προσέγγισης στις αστικές σπουδές. Αξίζει να υπογραμμίσουμε τρεις διαστάσεις της σχετικής βιβλιογραφίας.

Καταρχάς, στις πόλεις του ευρωπαϊκού Νότου έχουν ιστορικά διαμορφωθεί χαμηλά επίπεδα οικιστικού διαχωρισμού, λόγω της διάχυσης της μεταποίησης στις αστικές περιοχές, των πρακτικών αυτοστέγασης, του ρόλου των συγγενικών δικτύων, της δημοκρατικής πολιτικής παράδοσης και της αλληλέγγυας κουλτούρας της εργατικής τάξης (Allen et al. 2004, Leontidou 1990, Mingione 1983, 1995).

Δεύτερον, με το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, τα μητροπολιτικά κέντρα στην Πορτογαλία, την Ισπανία, την Ιταλία και την Ελλάδα έχουν γίνει σημαντικοί προορισμοί για τους μετανάστες από την Ανατολική Ευρώπη, την Αφρική και τη Μέση

Ανατολή (King 2001, Mingione 1999). Συμμετέχοντας στη διεθνή συζήτηση για την 'πόλωση' και τις 'παράλληλες ζωές', οι ερευνητές από τον ευρωπαϊκό Νότο διαπίστωσαν ότι η όξυνση της κοινωνικής πόλωσης δεν συνεπάγονταν και διεύρυνση του διαχωρισμού (Arbaci & Malheiros 2009, Maloutas 2007). Η πολυπλοκότητα στις νότιες ευρωπαϊκές πόλεις δεν μπορεί να αποτυπωθεί από το μοντέλο της διπλής πόλης, αλλά αποτελεί σύνθετη έκφραση των αντιθέσεων μεταξύ της λογικής της παγκοσμιοποίησης των αγορών και της λογικής της κοινωνικότητας που, ωστόσο, μπορεί να αποκτήσει τοπικιστικά ή ξενοφοβικά χαρακτηριστικά (Mingione 2009).

Τρίτον, οι οριενταλιστικές αναπαραστάσεις των πόλεων της Νότιας Ευρώπης, ιδίως εκείνων που βρίσκονται στα ανατολικά παράκτια της Μεσογείου, συγκαλύπτει τόσο τις εσωτερικές ανισότητες και όσο τις πολιτικές αντιπαραθέσεις για τον μετασχηματισμό τους (Hadjimichalis & Vaiou 2004, Leontidou 1996, 2010, Bozatsis 2009). Η αποπολιτικοποιημένη διαχείριση της πρόσφατης οικονομικής κρίσης προσθέτει έναν νέο τιμωρητικό τόνο στον αποικιοκρατικό λόγο των ευρωπαϊκών ελίτ για τη ραθυμία και την ανευθυνότητα των νότιων Ευρωπαίων και, ως εκ τούτου, υπονομεύει τη δυνατότητα διαμόρφωσης πολιτικών χωρίς αποκλεισμούς (Hadjimichalis 2011). Ωστόσο, οι τιμωρίες και οι μομφές επανενεργοποιούν εθνικιστικές ιδεολογίες και επιτείνουν τις κοινωνικές εντάσεις σε τοπικό επίπεδο.

Η έρευνα για τη καθημερινή ζωή των πόλεων της Μεσογείου αποκαλύπτει πτυχές ενός πρακτικού κοσμοπολιτισμού, την αλληλεγγύη και τις προσπάθειες για τη δημιουργία τοπικών φορέων για τη συμμετοχή των μεταναστών τις οποίες οι οριενταλιστικές αναπαραστάσεις τείνουν να αγνοούν (π.χ. Garcia 2006, Horta 2006, Leontidou 2010, Perro 2011, Riccio & Russo 2011, Santos & Nunes 2004). Αυτό το ρεύμα της έρευνας βασίζεται στη συγκλίνουσα κατανόηση της καθημερινής ζωής στο έργο του Lefebvre (2003, 2004) και, αντίστοιχα, αποκλίνει από την Σχολή του Σικάγου και τις θεωρίες αφομοίωσης. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, η ενσωμάτωση προέρχεται από την άσκηση της ιδιότητας του πολίτη και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων

από οργανώσεις βάσης και κινήματα που συγκροτούνται για την αλλαγή των αστικών πολιτικών και των δομών συμμετοχής.

5. Ποικιλότητα, διαχωρισμός και καθημερινές ανισότητες στην Αθήνα

Βέβαια, υπάρχουν διαφορές μεταξύ των πόλεων της Μεσογείου, λόγω της ιδιαίτερης θέσης τους στα δίκτυα της διεθνούς μετανάστευσης και του κεφαλαίου, την ιστορική πορεία της ανάπτυξής τους και την εσωτερική δυναμική τους. Ακολουθώντας συνοψίζονται τα ευρήματα για τον διαχωρισμό και τις ανισότητες στις έρευνες που εκπονήθηκαν τη τελευταία δεκαετία στην Αθήνα και συζητείται πώς η ένταξη των μεταναστών έχει σχολιαστεί θεωρητικά υπό το πρίσμα του 'δικαιώματος στην πόλη'.

Ήδη από τις αρχές της πρώτης δεκαετίας του 21ου αιώνα οι μελέτες για την εγκατάσταση των μεταναστών στην Αθήνα υπογράμμισαν κάτι που φαινόταν παράδοξο. Οι συγκεντρώσεις διαφορετικών μεταναστευτικών ομάδων σε κεντρικές και περιφερειακές περιοχές της πόλης όχι μόνο δεν ήταν χωρικά απομονωμένες αλλά συνέβαλλαν στη μείωση του ταξικού διαχωρισμού. Η συζήτηση περί γκετοποίησης του κέντρου αποσιώπησε τρία βασικά χαρακτηριστικά της σύνθετης πραγματικότητας που διαμορφώνεται: τις κοινές συνθήκες αποστέρησης που μετανάστες και μη μετανάστες από εργατικές και χαμηλές μεσοστρωματικές κατηγορίες αντιμετωπίζουν στο κέντρο· τη συγκέντρωση της αποστέρησης σε εργατικά προάστια και περιφερειακές περιοχές· και την ετερογένεια και τις ανισότητες στο εσωτερικό του πληθυσμού των μεταναστών.

Η μετανάστευση όχι μόνον άλλαξε την εθνοτική σύνθεση της εργατικής τάξης, αλλά επίσης συνέβαλε στη διόγκωσή της αντιστρέφοντας τη δυναμική των προηγούμενων δεκαετιών (Maloutas et al. 2012, Arapoglou & Sayas 2009). Η πληθυσμιακή αυτή μεταβολή εκφράστηκε ως αυξημένη παρουσία της εργατικής τάξης σε μεσοστρωματικές περιοχές του κέντρου. Το διαθέσιμο και οικονομικά προσιτό στεγαστικό απόθεμα και οι ευ-

καιρίες απασχόλησης σε κεντρικές περιοχές υποβοήθησαν την εθνοκοινωνική ανάμιξη στο κέντρο και ενίσχυσαν τον 'κάθετο διαχωρισμό' (Maloutas et al. 2012, Maloutas 2007).

Η παρουσία ποικιλίας μεταναστευτικών ομάδων, με διακριτά εθνοπολιτισμικά χαρακτηριστικά, δεν αφορούσε μόνο το κέντρο της Αθήνας, αλλά και τις βιομηχανικές περιοχές στις παρυφές της πόλης και αρκετές περιφερειακές περιοχές στις οποίες υπήρξε ζήτηση για απασχόληση στις κατασκευές, στη γεωργία και στις υπηρεσίες αναψυχής (Arapoglou & Sayas 2009, Kandyliis et al. 2012). Η πρόσδεση των μεταναστών στους τόπους εγκατάστασης και απασχόλησής τους είναι εντυπωσιακή για τα διεθνή δεδομένα και δεν αξιοποιήθηκε επαρκώς στη διαμόρφωση τοπικών πολιτικών ένταξης (Arapoglou & Maloutas 2012, Arapoglou & Sayas 2009). Επιχειρήσαμε να αποδώσουμε με τον όρο 'αποστέρηση του ουράνιου τόξου' τον κατακερματισμό της πόλης πέραν της παραδοσιακής διαίρεσης σε Ανατολή-Δύση και τη συγκέντρωση δυσμενών συνθηκών κατοικίας τόσο στο κέντρο όσο και στις παρυφές του πολεοδομικού συγκροτήματος όπου συνυπάρχουν Έλληνες και ετερογείς μεταναστευτικές κοινότητες (Arapoglou & Maloutas 2012).

Σημαντικές ανισότητες στις συνθήκες εργασίας και κατοικίας υπάρχουν όμως στο εσωτερικό του μεταναστευτικού πληθυσμού (Kandyliis et al. 2012). Η διαστρωμάτωσή του αποτελεί μια σύνθετη αλλά ευδιάκριτη ιεραρχία. Πρόσφυγες και οικονομικοί μετανάστες από τη Μέση Ανατολή καθώς και από την Ινδική Χερσόνησο αντιμετωπίζουν τις πλέον δυσμενείς συνθήκες στην περιφέρεια της μητρόπολης. Οι συνθήκες των εργατριών—που κυρίως προέρχονται από τη Βουλγαρία και τις πρώην σοβιετικές δημοκρατίες—στις προσωπικές υπηρεσίες και στην αναψυχή αποτυπώνουν τη σχετική μειονεκτική θέση που καταλαμβάνουν στον έμφυλο και εθνοτικό καταμερισμό της εργασίας και του αστικού χώρου.

Οι ανισότητες που αντιμετωπίζουν οι μετανάστες και οι μετανάστριες αναπαράγονται μέσα από καθημερινές πρακτικές. Η διαπραγματέυση των όρων εργασίας και η θετική αναγνώριση της διαφοράς, η εμπέδωση της αλληλεγγύης και η αναγνώριση

κοινών αρχών στη διεκδίκηση δικαιωμάτων είναι πολύπλοκες διαδικασίες που δεν οδηγούν αυτόματα σε σχέσεις ισότητας ακόμη και μέσα στο φεμινιστικό και αντιρατσιστικό κίνημα (Zavos 2012, Kambouri 2007). Μια σειρά μελετών για το κέντρο της Αθήνας ανέδειξαν τη σημασία της γειτονιάς και των δημόσιων χώρων για τη θεμελίωση καθημερινών σχέσεων αλληλεγγύης και τον μετασχηματισμό της πόλης. Τα ακόλουθα στοιχεία θα μπορούσαν να τονιστούν ιδιαίτερα.

Πρώτον, η αλληλεπίδραση στους καθημερινούς χώρους της πόλης συμβάλλει σε μια διαδικασία αποδοχής του 'ξένου' και μετασχηματισμού του σε 'γείτονα' και 'πολίτη'. Οι σχέσεις γειτονιάς δημιουργούν σταδιακά τις συνθήκες της *de facto* ιδιότητας του πολίτη, κυρίως για εκείνους τους μετανάστες που είναι χωρίς χαρτιά, παραμένουν σε ένα προσωρινό καθεστώς νόμιμης αναγνώρισης ή αντιμετωπίζουν εμπόδια συμμετοχής σε τοπικούς θεσμούς (Kalandides & Vaiou 2012).

Δεύτερον, οι δημόσιοι χώροι της πόλης (πλατείες, σχολεία, παιδικές χαρές, δρόμοι και δημοτικοί αγορές) είναι προνομιακό πεδίο για τη διαμόρφωση πολιτικών αλληλεγγύης. Είναι, όμως, εξίσου σημαντική η δυνατότητα διασύνδεσης της ιδιωτικής και της δημόσιας σφαίρας. Ο ξένος μετασχηματίζεται σε γείτονα στις ενδιάμεσες περιοχές —τα περίπτερα, τις βιτρίνες των καταστημάτων, τα μπαλκόνια, τους ακάλυπτους χώρους των πολυκατοικιών— και στα κατώφλια της πόλης —τις αυλές, τους κήπους, τα σκαλιά και τις εισόδους των πολυκατοικιών (Kalandides & Vaiou 2012, Stavrides 2006).

Τρίτον, οι σχέσεις γειτονιάς έχουν διπλή μετασχηματιστική κατεύθυνση: δεν αλλάζουν μόνο τον ξένο (που, άλλωστε, διατηρεί πάντα τις πολλαπλές αναφορές του) αλλά και τους γείτονές του και την ίδια τη γειτονιά. Η συμμετοχή των μεταναστών και μεταναστριών σε αυτοδιαχειριστικά σχήματα, όπως στην Αγορά της Κυψέλης, δεν αποτελεί μόνο μέσο ένταξης αλλά και συμβολή στη ζωή του τόπου που τους υποδέχεται (Lafazani, Lykogianni & Vaiou 2010).

Τέταρτον, υπάρχει πάντοτε ένα στοιχείο κινητικότητας και περιπλάνησης που προσδίδει στην αλληλεγγύη υπερτοπικό χα-

ρακτήρα. Η συρρίκνωση των αποστάσεων καθιστά γείτονες αυτούς που άλλοτε βρίσκονταν μακριά. Το δικαίωμα στην πόλη είναι ‘κραυγή και αίτημα’, διεκδίκηση μιας ‘άλλης σχέσης κέντρου-περιφέρειας’, εκδήλωση ‘μιας μετακινούμενης κεντρικότητας’, έγραφε ο Lefebvre (2003). Το διακρίνουμε στους απεργούς πείνας της Υπατίας, στις αντι-ρατσιστικές εκδηλώσεις, στην παρουσία μεταναστών στις πλατείες της άμεσης δημοκρατίας (Leontidou 2010, 2012, Mantanika & Kouki 2011).

6. Συμπεράσματα: το αίτημα για σύνδεση θεωρίας και πράξης στην Αθήνα

Καταλήγοντας, επιχειρηματολογούμε για τη θεωρητική και πολιτική χρησιμότητα που μπορεί να έχει στα ελληνικά δεδομένα η ένταξη του μεταναστευτικού ζητήματος και της ποικιλότητας σε μια ευρύτερη συζήτηση για τη ‘δίκαιη πόλη’. Πρώτον, μια τέτοια συζήτηση αναγκαστικά δεν μπορεί να κινηθεί μόνο στον άξονα της ‘ισότητας’ ή μόνο στον άξονα της ‘διαφοράς’. συνεπώς θα μπορούσε να φέρει σε διάλογο διαφορετικές ιδεολογίες και προσεγγίσεις. Κυρίως όμως, στον προβληματισμό για την ‘κοινωνική δικαιοσύνη’, δεν θα μπορούσε να αποσιωπηθεί το ζήτημα της μετανάστευσης και θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να τεκμηριωθούν ακραίες θέσεις. Η πολυπολιτισμικότητα έχει γίνει μάλλον εύκολος στόχος των συντηρητικών ιδεολογιών στον βαθμό που παρουσιάζεται αποκομμένη από το αίτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης. Επιπλέον, στη συζήτηση για τη δίκαιη πόλη, η ‘συνοχή’ δεν μπορεί να προσδιορίζεται μόνο με όρους ασφάλειας και δεν μπορεί να εξοβελίζει από την ατζέντα την ποικιλότητα και το άνοιγμα της πόλης. Δεύτερον, η συζήτηση για τη ‘δίκαιη πόλη’ όχι μόνο μπορεί να λειτουργήσει επανορθωτικά στο τραυματισμένο δημόσιο αίσθημα περί δικαίου, αλλά μπορεί να βοηθήσει στο να κατασκευαστεί το ‘συγκεκριμένα καθολικό’, το ‘κοινό καλό’ που αντιστοιχεί στην εποχή μας. Τρίτον, ο προβληματισμός για τη ‘δίκαιη πόλη’ περιλαμβάνει τον σχεδιασμό της αλλαγής της, αναγνωρίζοντας τις διασυνδέσεις

ανάμεσα σε διαφορετικές πολιτικές κλίμακες, αλλά χωρίς να υποτάσσει τις κοινωνικές ανάγκες στον μονόδρομο της νεοφιλελεύθερης ανάπτυξης. Συνδέοντας το αίτημα της δικαιοσύνης με αυτό της αλλαγής καθίσταται προφανές ότι δίκαιη δεν μπορεί να είναι η πόλη που περιορίζεται στη διαχείριση της οδύνης ή στον επιμερισμό του επαχθούς βάρους της δημοσιονομικής προσαρμογής.

Στη συνέχεια, αναφέρεται επιγραμματικά πώς οι σχεσιακές αντιλήψεις για την ποικιλότητα και η πολυεπίπεδη ανάγνωση του δικαιώματος στην πόλη θα μπορούσαν να βοηθήσουν το γεφύρωμα του χάσματος πολιτικής ρητορείας και πράξης το οποίο εξακολουθεί να ταλανίζει τις δημόσιες αντιπαράθεσεις.

Στις πολιτικές για τη χωρική δικαιοσύνη ο Soja (2010)⁴ επιμένει στην αξιοποίηση των χωρικών παρεμβάσεων με τις οποίες μπορούν να αντιμετωπιστούν οι κοινωνικές ανισότητες. Η γεωγραφική συγκέντρωση της αποστέρησης, που χαρτογραφούν οι μελέτες για την Αθήνα, θα επέτρεπε να υιοθετηθούν βασικά στοιχεία της στρατηγικής που προτείνει ο Soja. Στην παρούσα συγκυρία θα άξιζε ίσως ο προβληματισμός για τους τρόπους της χωρικής αναδιανομής πόρων από τις πλέον εύπορες στις πλέον αποστερημένες περιοχές της Αττικής. Η χωρική απομόνωση των 'καλών προαστίων' και η συνύπαρξη ετερογενών πληθυσμών στις αποστερημένες περιοχές προσφέρουν ισχυρές ενδείξεις για την αποτελεσματικότητα μιας τέτοιας στρατηγικής. Σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία η μητροπολιτική περιφέρεια αποτελεί την προσφορότερη κλίμακα για τον σχεδιασμό χωρικών αναδιανεμητικών πολιτικών.

Σημαντικότερο, όμως, είναι ότι ο χωροταξικός σχεδιασμός που θα διευκολύνει την αλλαγή των σχέσεων κέντρου-περιφέρειας, θα αποκαθιστά κομμένες διασυνδέσεις και θα αξιοποιεί τις αναδυόμενες. Στην κατεύθυνση αυτή μπορεί να αξιοποιηθεί η συμβολή του Amin (2010a) για τις καθημερινές τεχνολογίες επικοινωνίας και τη συντήρηση της 'καλής πόλης'. Συγκεκρι-

4. Ο Soja, δηλαδή, αντιμετωπίζει τις χωρικές πολιτικές ως μέσο κοινωνικής αλλαγής.

μένα παραδείγματα αφορούν τα δίκτυα κοινωνικών υποδομών, τις μεταφορές και τους συγκοινωνιακούς άξονες της πόλης σε όφελος των απομακρυσμένων περιοχών, τη δικτύωση των σχολείων, την ενίσχυση ανταλλακτικών δικτύων, τη διευκόλυνση των πολυπολιτισμικών αγορών. Αυτά και άλλα πολλά έχουν ξεχαστεί στη δημόσια συζήτηση για τη χωροθέτηση στρατοπέδων κράτησης, την εφαρμογή τεχνολογιών παρακολούθησης και την τουριστική εκμετάλλευση των δημόσιων ακινήτων.

Η λογική της θετικής δράσης υιοθετείται από τις 'αστικές πολιτικές με χωρική αναφορά' με τις οποίες ενισχύονται με πρόσθετες στεγαστικές, εκπαιδευτικές και κοινωνικές παροχές οι περιοχές υψηλών αναγκών. Το μάθημα από τη βρετανική και την αμερικανική εμπειρία είναι ότι θα έπρεπε να αποφευχθεί η εκτόπιση των χαμηλότερων εισοδηματικών και των πλέον ευπαθών ομάδων από τέτοιες περιοχές. Δυστυχώς, σε πρόσφατα σχέδια της Ε.Ε. και των ελληνικών αρχών για την 'κοινωνική συνοχή' εμφανίζεται η έμφαση στην περιθωριοποίηση και στον εξωραϊσμό των κεντρικών περιοχών της πόλης, και όχι στις σχέσεις που παράγουν γεωγραφικές ανισότητες. Η αναστροφή των διαδικασιών στιγματισμού, της διαπόμπευσης και των εκκαθαρίσεων, των οποίων πρόσφατα γίναμε μάρτυρες στην Αθήνα, είναι επείγον ζήτημα. Η καταπολέμηση του χωρικού στιγματισμού αποτελεί προϋπόθεση για την εμπέδωση αισθήματος ασφάλειας στους πολίτες.

Στο θέμα της οδύνης και της βλάβης που επιφέρουν είτε οι ρατσιστικές πρακτικές των οργάνων του κράτους είτε οι πρακτικές 'αυτοδικίας' αφετηρία είναι η αντίληψη για το φιλελεύθερο κράτος δικαίου. Διαπιστώνουμε όμως την απουσία οποιασδήποτε, έστω και περιορισμένης συζήτησης, για αποκατάσταση των θυμάτων και των τραυματισμένων τόπων. Αντίθετα, στην εναλλαγή αστυνομικών εκκαθαρίσεων και ρατσιστικών επιδρομών γινόμαστε μάρτυρες του ανταγωνισμού σκληρότητας μεταξύ του κράτους και των αυτόκλητων τιμωρών. Έχει τόση σημασία ποιος θα καρπωθεί πολιτικά το μίσος και την οδύνη; Στην περίπτωση αυτή, μπορούν να βρουν πεδίο εφαρμογής τόσο τα επιχειρήματα της Young (2006) όσο και του Amin (2006) για

τη δημόσια διοίκηση που επανορθώνει. Η επανόρθωση όμως δεν πρέπει να είναι πράξη πολιτικής αποενοχοποίησης, αλλά αναγνώριση της αξίας του Άλλου, αποκατάσταση της σχέσης. Η αποκατάσταση αφορά επίσης τόπους τραυματισμένους από ρατσιστικές δράσεις: κατεστραμμένες παιδικές χαρές, καμένα σχολεία, κομμένα δέντρα, βανδαλισμένα κτίρια που τόσο η παρελθούσα όσο και η παρούσα διοίκηση στον Δήμο της Αθήνας έχει εγκαταλείψει.

Ο συμμετοχικός χαρακτήρας των πολιτικών αποτελεί κοινή διαπίστωση όλων των προσεγγίσεων, παρά τις επιμέρους διαφορές τους. Στην ελληνική πραγματικότητα στο επίκεντρο της συζήτησης έρχονται συχνά δύο ζητήματα. Πρώτον, ο τρόπος με τον οποίο τίθεται το θέμα της νομιμοποίησης και της χορήγησης ιθαγένειας είναι συχνά αποπροσανατολιστικός και άγονος. Είναι σαφές, στη διεθνή γραμματεία, ότι το δικαίωμα της εγκατάστασης θα πρέπει να περιλαμβάνει ελάχιστους περιορισμούς για τη δημόσια ασφάλεια, χωρίς αποκλεισμούς για όσους το επιθυμούν, με την ταυτόχρονη αναγνώριση των αναγκών τους και των ευθυνών που καλούνται να αναλάβουν. Η νέα ιδιότητα του πολίτη θεμελιώνεται σταδιακά πάνω στους κοινωνικούς δεσμούς που αναπτύσσονται και στην αναγνώριση της συμβολής καθενός στη ζωή του τόπου εγκατάστασης. Το ζητούμενο είναι η τυπική διαδικασία και η επιλογή της προσφορότερης κλίμακας (τοπική, εθνική, υπερεθνική) για την αναγνώριση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων σε άτομα και κοινότητες με διαφορετικές επιλογές και ανάγκες.

Δεύτερον, υπάρχουν ήδη συλλογικότητες και γειτονιές στην Αθήνα στις οποίες έχουν, εμβρυακά έστω, αναπτυχθεί αυτοδιαχειριστικές μορφές. Στην αξιοποίησή τους δεν χωρούν πολιτικοί ή πολιτισμικοί αποκλεισμοί, εάν στόχος είναι η δημιουργία πολλαπλών κοινών και δημόσιων χώρων διαλόγου κατά το πολυπολιτισμικό πρότυπο δημοκρατίας. Περαιτέρω, η θεσμική ενδυνάμωση και χρηματοδότησή τους δεν μπορεί να περιοριστεί σε μια τελετουργία αλληλεγγύης και ευφημιστικές αναφορές. Οι αυτοδιαχειριστικές μορφές μπορούν, εν μέρει, να αντικαταστήσουν τις γραφειοκρατικές, πελατειακές ή κομματικές

δομές της κοινωνικής διοίκησης ή της τοπικής αυτοδιοίκησης, δεν μπορούν όμως να υποκαταστήσουν τη δημόσια παροχή αγαθών ούτε τις πολιτικές δομές εκπροσώπησης.

Παρότι ο στοχασμός για τη δίκαιη οργάνωση του χώρου έχει φιλοσοφικές προεκτάσεις, ο σχεδιασμός και η υλοποίησή της είναι ένα επιτακτικό και εξαιρετικά πρακτικό καθήκον. Στη σημερινή συγκυρία, αν το δικαίωμα στην πόλη αποτελεί ουτοπία για ένα καλύτερο μέλλον, το δικαίωμα να παραμένει κανείς ξένος σ' αυτήν είναι καθημερινή αναγκαιότητα.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Alba, R., Logan, J., Stults, B., Marzan, G. & Zhang, Wenquan (1999). 'Immigrant groups in the suburbs: a re-examination of suburbanization and spatial assimilation', *American Sociological Review*, 64: 446-460.
- Allen, J., Barlow, J., Leal, J., Maloutas, Th. & Padovani, L. (2004). *Housing and Welfare in Southern Europe*. Oxford: Blackwell.
- Amin, A. (2002). 'Ethnicity and the multicultural city: living with diversity', *Environment and Planning A*, 34: 959-980.
- Amin, A. (2006). 'The good city', *Urban Studies*, 43: 1009-1023.
- Amin, A. (2010a). 'The remainders of race', *Theory, Culture and Society*, 27(1): 1-23.
- Amin, A. (2010b). *Cities and the ethic of care for the stranger*. Joseph Rowntree Foundation, ref 2496 at www.jrf.org.
- Arapoglou, V. P. (2012). 'Diversity, inequality and urban change', *European Urban and Regional Studies*, 19(3): 223-237.
- Arapoglou, V. P. & Maloutas, Th. (2011). 'Segregation, inequality and marginality in context: the case of Athens', *The Greek Review of Social Research*, 136(c): 135-155.
- Arapoglou, V. P. & Sayas, J. (2009). 'New facets of urban segregation in southern Europe: gender, migration and social class change in Athens', *European Urban and Regional Studies*, 16: 345-362.
- Arbaci, S. & Malheiros, J. (2009). 'De-segregation, peripheralisation and the social exclusion of immigrants: southern European cities in the 1990s', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36: 227-255.

- Back, L. (1997). *New Ethnicities and Urban Culture: Racisms and Multiculture in Young Life*. London: Routledge.
- Back, L., Keith, M., Khan, A., Shukra, K. & Solomos, J. (2002). 'The return of assimilationism: race multiculturalism and new labour', *Sociological Research Online*, 7(2), <http://www.socresonline.org.uk/7/2/back.html>
- Bozatzis, N. (2009). 'Occidentalism and accountability: constructing culture and cultural difference in majority Greek talk about the minority in Western Trace', *Discourse and Society*, 20(4): 431-453.
- Bolt, G. (2009). 'Combating residential segregation of ethnic minorities in European cities', *Journal of Housing and the Built Environment*, 24: 397-405.
- Castles, S. (2005). 'Nation and empire: hierarchies of citizenship in the new global order', *International Politics*, 42: 203-224.
- Davidson, M. & Lees, L. (2010). 'New-build gentrification: its histories, trajectories and critical geographies', *Population, Space and Place*, 16: 395-411.
- Davis, M. (2000). *Magical Urbanism: Latinos Reinvent the US City*. London: Verso.
- Dear, M. (επιμ.) (2002). *From Chicago to LA: Making Sense of Urban Theory*. London: Sage.
- Dear, M. & Leccrec, G. (επιμ.) (2003). *Postborder City: Cultural Spaces of Baja California*. New York: Routledge.
- Fainstein, S. (2005). 'Cities and diversity: should we want it? Can we plan for it?', *Urban Affairs Review*, 41: 3-19.
- Fainstein, S. (2010). *The Just City*. New York: Cornell University Press.
- Fainstein, S., Gordon, I. & Harloe, M. (επιμ.) (1992). *Divided Cities: New York and London in the Contemporary World*. London: Wiley-Blackwell.
- Faist, T. (2009). 'Diversity-a new mode of incorporation?', *Ethnic and Racial Studies*, 32: 171-190.
- Friedmann, J. & Wolff, G. (1982). 'World city formation: an agenda for research and action', *International Journal of Urban and Regional Research*, 6: 309-344.
- Gans, H. (2007). 'Acculturation, assimilation and mobility', *Ethnic and Racial Studies*, 30: 152-164.
- Garcia, M. (2006). 'Citizenship practices and urban governance in European cities', *Urban Studies*, 43: 745-765.

- Gilbert, L. & Dikec, M. (2008). 'Right to the city Politics of Citizenship', στο K. Goonewardena, S. Kipfer, R. Milgrom & C. Schmid (επιμ.), *Space, Difference, Everyday Life: Reading Henri Lefebvre*. London: Routledge.
- Gilroy, P. (2006). 'Multiculture in times of war: an inaugural lecture at the London school of economics', *Critical Quarterly*, 48: 27-45.
- Hadjimichalis, C. (2011). 'Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 crisis', *European Urban and Regional Studies*, 18: 254-274.
- Hadjimichalis, C. & D. Vaiou, (2004). 'Local illustrations for international geographical theory', στο J. Barenholdt & K. Simonsen (επιμ.), *Space Odysseys: Spatiality and Social Relations in the 21st Century*. London: Ashgate.
- Hall, S. (2006). 'Cosmopolitan promises: multicultural realities', στο R. Scholar (επιμ.), *Divided Cities: The Oxford Amnesty Lectures 2003*. Oxford: Oxford University Press.
- Hall, S. & Jefferson, T. (επιμ.) (1993). *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. Oxon: Routledge.
- Hall, S., Critcher, C., Jefferson, T., Clarke, J. & Roberts, B. (1978). *Policing the Crisis, Mugging, the State, and Law and Order*. New York: Holmes and Meier Publishers Inc.
- Hamnett, C. (1996). 'Social polarisation, economic restructuring and the welfare state regimes', *Urban Studies*, 33: 1407-1430.
- Harvey, D. (1973). *Social justice and the city*. Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. (1992). 'Social justice, postmodernism, and the city', *International Journal of Urban and Regional Research*, 16: 588-601.
- Harvey, D. (1993). *Justice Nature and the Geography of Difference*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Harvey, D. (2003). 'The right to the city', *International Journal of Urban and Regional Research*, 27(4): 939-941.
- Horta, A. P. B. (2006). 'Places of resistance', *City: Analysis of Urban Trends, Culture, Theory, Policy Action*, 10: 269-285.
- Kalandides, A. & Vaiou, D. (2012). 'Ethnic neighbourhoods? Practices of belonging and claims to the city', *European Urban and Regional Studies*, 19: 254-266.
- Kambouri, H. (2007). 'Gender migration and domestic work: space and time in the discourse of Albanian migrant workers in Athens', *The Greek Review of Social Research*, 124(c): 35-53.

- Kandylis, G. & Kavoulakos, K. (2011). 'Framing urban inequalities: racist mobilization against immigrants in Athens', *The Greek Review of Social Research*, 136(c): 157-176.
- Kandylis, G., Maloutas, Th. & Sayas, J. (2012). 'Immigration, inequality and diversity: socio-ethnic hierarchy and spatial organization in Athens, Greece', *European Urban and Regional Studies*, 19: 267-286.
- Keith, M. (2005). *After the Cosmopolitan? Multicultural Cities and the Future of Racism*. London: Routledge.
- Keith, M. (2009). 'Urbanism and city spaces in the work of Stuart Hall', *Cultural Studies*, 23: 538-558.
- King, R., Lazaridis, G. & Tsardanidis, C. (επιμ.) (2000). *Eldorado or Fortress? Migration in Southern Europe*. London: Macmillan.
- Knox, P. & Pinch, S. (2009). *Κοινωνική Γεωγραφία των Πόλεων*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Latham, A. (2006). 'Eurocommentary: Anglophone urban studies and the European city. Some comments on interpreting Berlin', *European Urban and Regional Studies*, 13: 88-92.
- Lafazani, O., Lykogianni, R. & Vaiou, D. (2010). *National case study on Greece: Thematic Study on Urban Interaction Spaces and Social Movements*. Athens: Panteion University.
- Lees, L. (2008). 'Gentrification and social mixing: towards an inclusive urban renaissance?', *Urban Studies*, 45: 2449-2470.
- Lefebvre, H. (1995). 'The right to the city', στο E. Kofman & E. Lebas (επιμ.), *Writings on Cities*. Oxford: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2003). 'From the social contract to the right city', στο S. Elden, E. Lebas & E. Kofman (επιμ.), *Key Writings on Cities*. London: Continuum.
- Lefebvre, H. (2003 [1990]). *The Urban Revolution*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Lefebvre, H. (2004). *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*. New York: Continuum.
- Leitner, H. & Ehrkamp, P. (2006). 'Rethinking immigration and citizenship: new spaces of migrant transnationalism and belonging', *Environment and Planning A*, 38: 1591-1597.
- Leontidou, L. (1990). *The Mediterranean City in Transition: Social Change and Urban Development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leontidou, L. (1996). 'Alternatives to modernism in (southern) ur-

- ban theory: exploring in-between spaces', *International Journal of Urban and Regional Research*, 20: 178-195.
- Leontidou, L. (2010). 'Urban social movements in weak civil societies: the right to the city and cosmopolitan activism in southern Europe', *Urban Studies*, 47: 1179-1203.
- Leontidou, L. (2012). 'Athens in the Mediterranean movement of the piazzas: Spontaneity in material and virtual public spaces', *City*, 16(3): 299-312.
- Maloutas, Th. (2007). 'Segregation, social polarization and immigration in Athens during the 1990s: theoretical expectations and contextual differences', *International Journal of Urban and Regional Research*, 31: 733-758.
- Maloutas, Th., Arapoglou, V. P., Kandylis, G. & Sayas, J. (2012). 'Social polarisation and desegregation in Athens', στο Th. Maloutas & K. Fujita (επιμ.), *Residential Segregation in Comparative Perspective: Making Sense of Contextual Diversity*. Farham: Ashgate.
- Mantanika, R. & Kouki, H. (2011). 'The spatiality of a social struggle in Greece at the time of the IMF', *City*, 15(3-4): 482-490.
- Marcuse, P. (2009a). 'Post-script: beyond the Just city to the Right to the City', στο P. Marcuse, J. Connolly, J. Novy, I. Olivo, C. Potter & J. Steil (επιμ.), *Searching for the Just City: Debates in Urban Theory and Practice*. London: Routledge.
- Marcuse, P. (2009b). 'From critical urban theory to the right to the city', *City*, 13 (2-3): 185-197.
- Massey, D. (2007). *World City*. Cambridge: Polity Press.
- Massey, D. S. & Denton, N. A. (1993). *American Apartheid: Segregation and the Making of the Underclass*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Mayer, M. (2009). 'The right to the city in the shifting mottos of urban social movements', *City*, 13 (2-3): 362-374.
- Mingione, E. (1999). 'Introduction: immigrants and the informal economy in European cities', *International Journal of Urban and Regional Research*, 23: 201-211.
- Mingione, E. (2009). 'Family, welfare and districts: the local impact of new migrants in Italy', *European Urban and Regional Studies*, 16: 225-236.
- Mollenkopf, J. H. & Castells, M. (επιμ.) (1994). *Dual City: Restructuring New York*. New York: Russell Sage Foundation.

- Morris, L. (2002). *Managing Migration: Civic Stratification and Migrants' Rights*. London: Routledge.
- Park, R. (1914). 'Racial assimilation in secondary groups with particular reference to the Negro', *The American Journal of Sociology*, 19: 606-623.
- Park, R. (1921). *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Park, R. (1928). 'Human migration and the marginal man', *The American Journal of Sociology*, 33: 881-893.
- Park, R. (1938). 'Reflections on communication and culture', *The American Journal of Sociology*, 44: 187-205.
- Park, R., Burgess, E. & McKenzie, R. D. (1984 [1925]). *The City: Suggestions for the Investigation of Human Behavior in the Urban Environment*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Pereira, V. (2007). 'Class, ethnicity, leviathan and place', *City*, 11: 405-412.
- Perro, D. (2011). 'Migrants' practices of citizenship and policy change', στο P. Shore, S. Wright & D. Pero (επιμ.), *Policy Worlds: Anthropology and Analysis of Contemporary Power*. Oxford: Bergham Books.
- Portes, A. & Zhou, M. (1993). 'The new second generation: segmented assimilation and its variants', *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 530: 74-96.
- Riccio, B. & Russo, M. (2011). 'Everyday practised citizenship and the challenges of representation: second-generation associations in Bologna', *Journal of Modern Italian Studies*, 16: 360-372.
- Said, E. (1983). 'Travelling theory', στο του ιδίου, *The World, the Text and the Critic*. London: Faber & Faber.
- Said, E. (1994). 'Travelling theory reconsidered', στο R. Pohlumus & E. Henke (επιμ.), *Critical Reconstructions: The Relationship between Fiction and Life*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Sandercock, L. (1998). *Towards Cosmopolis: Planning for Multicultural Cities*. London: John Wiley.
- Santos, B. S. & Nunes, J. A. (2004). 'Introduction: democracy, participation and grassroots movements in contemporary Portugal', *South European Society and Politics*, 9: 1-15.
- Sassen, S. (1991). *The Global City: New York, London, Tokyo*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

- Sassen, S. (1996). 'Rebuilding the global city: economy, ethnicity and space', στο A. King (επιμ.), *Ethnicity, Capital and Culture in the 21st Century Metropolis*. New York: New York University Press.
- Sassen, S. (2005). 'The repositioning of citizenship and alienage: emergent subjects and spaces for politics', *Globalizations*, 2: 79-94.
- Simmel, G. (1950b). 'The stranger', στο K. Wolff (επιμ.-μτφρ.), *The Sociology of Georg Simmel*. New York: Free Press.
- Smith, M. P. (2001). *Transnational Urbanism: Locating Globalisation*. Oxford: Blackwell.
- Smith, N. (1996). *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. London: Routledge.
- Soja, E. (2000). *Postmetropolis: Critical Studies of Cities and Regions*. Oxford: Blackwell.
- Soja, E. (2010). *Seeking Spatial Justice*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Soysal, Y. (1994). *Limits of Citizenship: Migrants and Post-National Membership in Europe*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Stavrides, S. (2006). 'Heterotopias and the experience of urban porous space', στο K. Franck & Q. Stevens (επιμ.), *Loose Space: Possibility and Diversity in Urban Life*. London: Routledge.
- Vertovec, S. (1996). 'Berlin multikulti: Germany, "foreigners" and "world-openness"', *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 22: 381-399.
- Vertovec, S. (2007). 'Super-diversity and its implications', *Ethnic and Racial Studies*, 30(6): 1024-1054.
- Vertovec, S. & Wessendorf, S. (2010). *The Multiculturalism Backlash: European Discourses, Policies and Practices*. Oxon: Routledge.
- Waldinger, R. & Bozorgmehr, M. (επιμ.) (1996). *Ethnic Los Angeles*. New York: Russell Sage Foundation.
- Wills, J., Datta, K., Evans, Y., Herbert, J., May, J. & McIlwaine, C. (2010). *Global Cities at Work: New Migrant Divisions of Labour*. London: Pluto Press.
- Young, I. M. (1990). *Justice and the Politics of Difference*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Young, I. M. (2000). *Inclusion and Democracy*. New York: Oxford University Press.
- Young, I. M. (2006). *Responsibility and Global Justice: A Social Connection Model*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Zavos, A. (2012). 'Building alliances: greek and migrant women in the anti-racist movement in Athens', στο G. T. Bonifacio (επιμ.), *Feminism and Migration: Cross-cultural Engagements*. New York: Springer.
- Zukin, S. (1987). 'Gentrification: culture and capital in the urban core', *American Review of Sociology*, 13: 129-147.

ABSTRACT

Vassilis Arapoglou

Travels of theory across cities:
Diversity, social justice and urban change

This article provides a brief historical review of assimilative, politico-economic and multicultural approaches relating diversity with claims for social justice in the U.S. and Europe. The literature review focuses on the transatlantic voyages of the concepts of the 'stranger' and the 'right to the city' and highlights processes of theory transference which are often silenced in debates about city paradigms. Then the article draws attention to how Mediterranean cities and Athens in particular, can contribute to a relational conceptualization of diversity capable of advancing the transformation of urban spaces.